

Скидан М. С.,

аспірант кафедри української мови

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ОБРАЗНЕ ВИРАЖЕННЯ ПІР РОКУ В МАЛІЙ ПРОЗІ М. ВІНГРАНОВСЬКОГО

Анотація. У статті досліджено особливості мовного вираження образу природного часу в художній мові Миколи Вінграновського.

Аналіз засобів вираження темпоральності можна вважати одним із актуальних питань сучасної лінгвістичної науки, що зумовлюється тяжінням до антропоцентризму та когнітивного підходу.

Варто підкреслити, що засобам вираження часової семантики властиве функціонування в комплексах, де компоненти доповнюють і глибше розкривають зміст один одного. Таке симбіотичне втілення зумовлює використання компонентного, концептуального та когнітивного аналізу мовного вираження часу.

Для дослідження свідомо вибрано прозові твори автора, адже вони малодосліджені з лінгвістичної позиції. Репрезентація багатокомпонентної системи вербалізаторів часу властива мовотворчості М. Вінграновського. У результаті аналізу виявлено особливості лексичного вираження природного часу засобами художнього слова.

Установлено, що вираження природного часу важливе для художнього дискурсу М. Вінграновського. Лінгвальні образи пір року є найбільш частотними, передають ідею циклічності та протяжності часу. Метафоричні та метонімічні контексти з темпоральною семантикою характерні для ідіостилю автора для змалювання часових образів.

Саме тому лексичні конструкції на позначення часу повною мірою виражають свій функціонально-стилістичний потенціал в індивідуально-авторських розгорнутих метафорах. У переносних значеннях відображається узагальнений погляд на предмет, в оказіональних – індивідуальний. У метафоричному контексті відбувається втрата знакової природи слова як компонента лексико-семантичної системи з подальшою трансформацією в художній елемент. У метафорах з образами часу знаходимо ототожнення цієї категорії з людиною, представниками тваринного та рослинного світів, зі стихіями природи та предметами.

Особливої виразності та динамічності набувають індивідуально-авторські метафори із часоназвами, які ретранслюють осмислення автором абстрактного поняття темпоральності як внутрішніх психічних рухів, як образів із духовної сфери – чогось матеріального. Творення образів із семантикою міжчасся відзначаємо як значущу рису ідіостилю автора.

Ключові слова: природний час, темпоральність, циклічний час, художній дискурс, метафори з часоназвами, трансформований фразеологізм, ідіостилю.

Постановка проблеми. Час належить до базових категорій картини світу, мовне вираження яких має частково універсальний, а частково – національно-специфічний характер сприйняття й організації дійсності, властивий лише окремому мовному колективу.

Художній час не лише відбиває реальний, фізичний час, а завжди представлений у творі в чіткому сприйнятті. Психологічна зумовленість художнього часу полягає в тому, що поза суб'єктом, який сприймає, він не існує.

Аналіз засобів вираження часу в художньому тексті – актуальне питання сучасної лінгвістичної науки. Кожна мова може мати різні засоби вираження тих самих значень.

Аналіз останніх досліджень. Специфіку реалізації образу часу у творчій спадщині окремих авторів вивчають І. Астапенко, О. Переломова, Т. Швець, Н. Лисенко та інші. Останніми роками з'являлися лінгвістичні розвідки, де продовжують розглядати вербалізацію концепту «час» (В. Барчук, С. Романюк, Г. Павленко тощо). О. Бачишина у своїй статті надає комплексний аналіз засобів вираження часу в українській мові та розглядає особливості вираження відповідної семантики.

Загалом критичні статті й рецензії характеризують творчість М. Вінграновського переважно в літературознавчому плані. Це стосується досліджень О. Андрійця, Т. Бахтіарової, В. Грабовського, І. Дзюби, Т. Салиги. Найбільш ґрунтовним дослідженням життя і творчості цього митця є праця Т. Салиги «М. Вінграновський. Літературно-критичний нарис». У ній автор розглядає поетичні і прозові твори письменника, його новаторські шукання в контексті процесу 60–80-х років.

Лише деякі мовознавчі аспекти розглядаються у статтях І. Борисюк, В. Калашника, Ю. Калашник, М. Крупи, Л. Кужільної, О. Цапок (у контексті мовотворчості шістдесятників), М. Токар, О. Яновської, причому йдеться про поетичну мову автора.

Є невелика кількість досліджень, які стосуються саме малої прози письменника. У цьому зв'язку слід назвати розвідки М. Слабошпицького, Л. Стороженко, Л. Собчук, Н. Трефяк. А. Кайдаш та В. Хомич у своїй статті виконали лінгвістичний аналіз зоонімів, О. Алексеева проаналізувала експресивний потенціал односкладних конструкцій та способи їх вираження, О. Гоменюк вивчала концептосфери флори й фауни на матеріалі оповідань М. Вінграновського.

Отже, нині лінгвістичний аналіз образу часу в прозовому вираженні автора залишається поза увагою дослідників, що й доводить актуальність нашої роботи.

Мета статті. Метою нашої розвідки є дослідження характерного для М. Вінграновського образного вираження природного часу, зокрема лексем та контекстів на позначення пір року із застосуванням семно-компонентного аналізу та порівняльного методу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Час є універсальною категорією, яка структурує художню модель світу. Слово з часовою семантикою – експліцитний маніфестант вимірюваного чи невимірюваного часового проміжку. Ключові вербалізатори поняття «час» відображають ієрархічну

структуру трьох типів часу (астрономічного, біологічного, історичного) і фактично є назвами основних темпоральних інтервалів у межах кожного з них [7, с. 10].

Характеризуючи категорію часу, Н. Арутюнова наголошує на тому, що час має головний вимір – тривалість. Час має ознаку лінійності, бо «проміжок між двома моментами часу уподібнюється найкоротшому проміжку між двома точками у просторі – прямою. Довжина стає довготою (тривалістю)» [1, с. 5].

Дослідниця також звернула увагу і на другу особливість часу, а саме на те, що час постійно в русі: «Рух часу неперервний, рівномірний, прямолінійний, однонаправлений і неповторний» [1, с. 7]. Час неможливо зупинити, кожна хвилина життя унікальна, однак вона ніколи не повернеться і не повториться.

У мовотворчості М. Вінграновського репрезентовано багатоконпонентну систему вербалізаторів часу. У результаті аналізу виявлено особливості лексичного вираження астрономічного часу, експлікацію біологічного часу засобами художнього слова, а також історичного, календарного часу.

Поряд із посереднім хронологічним узгодженням зображуваних подій художній час охоплює і комплекс понять, знаків та символів із часовим значенням, що відбиті в мисленні й мові автора та реципієнта.

Диференційною ознакою мовної ідентифікації часу вважаємо наявність часової семи. Лінгвальне вираження часу відбувається через реалізацію окремих темпоральних значень, носіями яких у контексті є окремі лексичні одиниці. Носіями часової семантики в тексті є найчастіше іменники, прислівники, прикметники, дієслова, іменниково-числівникові сполуки. Крім того, розглядаємо розгорнуті контексти з темпоральним змістом.

У дискурсі малої прози М. Вінграновського художній час не зводиться до відтворення властивостей фізичного часу. На нього накладає відбиток світогляд автора, у тому числі його уявлення про час, а також творчі настанови. Ми виходимо з тих теоретичних міркувань, що реальний час – первинний, споконвічний, а художній – вторинний, створений автором. Крім того, художній час, спроби його відтворення залежать від жанру твору, літературного напрямку. Модель часу М. Вінграновського глибоко закорінена в міфопоетику та фольклорну картину світу. В її творенні простежуються також кінематографічні риси.

Як показує дослідження, М. Вінграновський переважно вдається до відтворення циклічності часу. Відповідно набувають важливого значення образи пір року.

Синтагматика експлікантів астрономічного часу багатоконтрна. У художньому тексті темпоральні лексеми взаємодіють з узуальними та оказіональними предикатами й атрибутами, за допомогою яких увиразнюються характеристики зображуваного хронологічного проміжку.

В аналізованих нами творах М. Вінграновського описуються всі пори року. Їх природна зміна становить річний цикл життя природи, а його повторюваність утворює постійний колообіг.

Як зазначає О. Бачишина, характерною для української мови «особливістю засобів вираження часової семантики також є те, що вони функціонують у комплексі, а не окремо, доповнюючи та уточнюючи темпоральне значення один одного в контексті, тому для повноцінної характеристики їх необхідно аналізувати, опираючись на речення» [4, с. 40]. Саме функціонування у сполуках, метафорах і реченнях вимагає компонент-

ного, концептуального та когнітивного аналізу мовного вираження часу.

У малій прозі письменник трансформує загальномовні метафори, у яких настання пір року описується дієсловами руху: *Дихнула весна з Лиману, Теплий погляд весни зупинився найперше на снігах – і осіли сніги, Посріблене свіжим сонцем, сріблилося бабине літо*. У цій групі іменники переважно поєднуються з дієсловами фізичної дії. Зміст метафор прозорий і не потребує додаткового тлумачення.

Художня майстерність автора яскраво виявляється саме в умінні «освіжити» стерті метафори, створити на їхній основі експресивні словообрази. Наприклад: *Уночі прийшла осінь, і вовк хмукнув на сизий листок ожжини*. Обставина часу *уночі* з її конкретністю щодо осені створює персоніфікацію – осінь постає жінкою і цим наближується до нас – людей.

Кінець зими може передаватися метафорично: *То цвіла мені груша на останньому цвіті зими. Інші плакав на ній погід теплим дощем*.

Експресивні словообрази створюються письменником для змалювання приходу осені в оповіданні «У глибині дощів»: *Вив'яло літо, і запищали осінні дощі*.

Словообраз *весна* функціонує в індивідуально-авторських метафорах: *У сіро-блакитних тілах яблунь уже говорила весна, не голосно, але говорила*.

У розгорнутій індивідуально-авторській метафорі замальовується вересень: *і крізь те моросіння золотаво-імлавий вересень, затамувавши подих, стоїть у небі і на безлюдді, – що тобі треба ще? Нічого!* М. Вінграновський не тільки наділяє цей осінній місяць колірним означенням і дією, а й передає відчуття головного героя, викликані станом природи, – задоволення і насолоди життям.

Звернімо увагу на такий контекст. У перших рядках повісті «Манюня» письменник характеризує осінь і викликає в уяві послідовний ряд асоціацій, які не відповідають ustalеним нормам змалювання. Таке відхилення від звичайності особливо вражає. Воно поглиблюється метафоричною основою епітета, який стає асоціативним. Експресивність, образність, багатозначність виступають на перший план. Урожайність осені передається складнопідрядними реченнями фразеологічного типу, підрядна частина яких виражає ступінь вияву ознаки: *Осінь прийшла така, що білі, руді і чорні коти носили з мокрих полів мокрих мишей мішками*. Причому багатство осені замальовується в стосунку не до людей, а до тварин. Перелік епітетів до лексеми *коти* відбиває масовість. Градацію посилює обставина способу дії *мішками*.

М. Вінграновський у багатьох творах зображує період у природі, коли літо починає переходити в осінь. Так, у «Манюні» ця пора є тлом розгортання подій. Причому метонімічні образи з відповідними часовими лексемами передають, крім того, запахові враження: *Пахло осінню й літом разом. Поміж воцаними стернинами білі дрібненькі грицики цвіли поруч із червоненькою заячою конюшинкою, і їм гарно було усім, бо так, як вони, під цю пору в полях не цвів уже ніхто*.

Оригінальністю відзначаються контексти, в яких знаходиться відображення міжсезоння, наприклад: *Від сизих у тумані Забар і далі-далі, через Балту, а з Балти це кудись, та звідти знову на Балту, над її вкляклыми в осінь тополями <...> пролітав увечері журавлиний ключ. Знизу йому, від полів, ще дихало літо, а зверху, на крила, з близьких пірчастих хмар, порипувала зима*.

У цій метафоричній конструкції автор відходить від загально-мовного перенесення, персоніфікує словообраз та насичує його реальним відчуттям того, що на землі ще панує осінь, а згори, як з астралу, надходить зима. І саме птахи відчують це першими, оскільки мають здатність перебувати між небом і землею, вони є своєрідними темпоральними показниками змін пір року, що у свою чергу знайшло відбиття в народнопоетичних творах різних жанрів.

Кінець літа і початок осені позначається не тільки словоформою *за літо*, а й маркером *перецвілі* (*будяки*), що виконує зображувальну функцію: *Нагрітий за літо яр дихав Сашкові в обличчя перецвілими будяками*.

Автор може створювати часові словообрази шляхом повтору із заміною лексеми на синонімічну, передаючи таким чином невідворотність зміни пори року, наприклад: *Було вже холодно. Наближалась зима. Наступала зима, і в цих жовтих прибитих інешм холодних лісах я повинен був закінчити зйомки фільму*.

Крім того, *зима* в мові прозових творів М. Вінграновського наділена різноманітними епітетами. Наприклад: *Тьмяно й гойдливо поміж біластими купами буряків вони чвалали кудись кудись на південь – переселялися з півночі в теплі краї від насуваючої зими!*

Подекуди у змалюванні пір року спостерігаємо використання плеоназму: *і персик цю зиму зимував на голі тіло; А може, ви б оддали мені однець на зиму, перезимувало б; а в кого хати були попалені німцями, так у тих в землянках зимувала зима*. В останньому контексті безсумнівно є посилення відображувальної думки, що саме зима є суб'єктом дії, а не люди.

Назви пір року та частин доби можуть використовуватися на позначення якихось приємних відчуттів: *Глибоко і тепло дихала Первінка, від її тіла пахло літом, нагрітим літнім вечірнім камінням*.

Привертає увагу контекст, у якому в роздумах про час простежується глибока життєва філософія: *Усе воно зноситься: і зима, і весна, і наша одежа з усім, і навіть з куфайками, але все на світі парне*. В однорідному ряду автор поєднує абстрактні й конкретні поняття, підкреслюючи звичність природного колообігу і в природі, і в житті людини (згасання, завмирання взимку та її оновлення, розквіт навесні).

Створюючи образи тварин, які змальовуються з душевною теплою та м'яким гумором, автор наділяє їх умінням думати й говорити. Інколи в їхньому внутрішньому мовленні функціонують назви пір року, наприклад: *Подайте, зими ради, в цю руду пілоточку, що вам ваша душа зветь*. Як бачимо, М. Вінграновський трансформує загальнозвживане прохання *Подайте, Христа ради*, що робить його органічним для мовлення лисеняти.

Використання видозміненого фразеологізму *зима на носі* зафіксовано в оповіданні «Гусенятко»: *А тут на дзьобі уже зима, заплава замерзне – що тоді? Зимувати з малим?* Автор удається до заміни компонента сталої сполуки з тієї ж причини, що й у попередньому контексті. Подібна трансформація спостерігається в такому реченні: *Одну лише яму, Олександрі Степановичу, земля ж замерзає, сніг на носі!* Відчутною є тенденція до оновлення сталих висловів, від чого вони стають експресивними.

Автор подекуди вживає сполуки, які містять темпоральні лексеми й відбивають певні народні прикмети: *А чого це ви зиму зриваєте? – Яку зиму? – Та в кожусі!*

Епітет *літній* використовується нетрадиційно як означення до топонімічної назви: *Собаки стояли за свою безлюдну літню Соколівку на смерть*.

Необхідно відзначити те, що епітет *літній* (сон) поєднується з означеннями, що дають ситуативну характеристику: *коли з твого тіла не вийшов луговий сінокісний літній сон*. У цьому художньому образі поєднуються часові й просторові поняття.

Метафоричною обставиною *по-осінньому* (*принишкла*) наділяється річка Кодима: *Минав третій день, як ми всі вчотирьох, – я, Манюня, Орлик й Султанчик, – тримаючись подалі від шосейних доріг, польовою доріжкою тягнулися над पनिшколю по-осінньому, несміливою Кодимою*. Таким чином авторові вдається створити художній образ річки восени, коли життя в ній ніби заспокоюється після літа.

За нашими спостереженнями, використання епітета *осінній* нерідко метафоричне: *Натягувала посторонки, вслухалася в круглу, як дзвін, осінню молоду порожнечу, й не хотілося їй нічого*.

Найбільш виразною є експресія тих словообразів, у яких епітет *осінній* означає назви людей: *Здрастуйте, – тихо каже осінній Жора; новим, якимось глухим, осіннім голосом, наче здалеку і переможно заговорив батько*. Цей епітет може поєднуватися із назвами, пов'язаними із тваринами чи птахами, зокрема їхніми діями: *Свиснула синиця, її порожній осінній свист не сподобався Чепіжному*. Етюдні замальовки в повісті «Сіроманець», як зазначає Л. Стороженко, позначені фрагментарністю розповіді. Такі описи стимулюють слухове та зорове сприймання [14]. Таким чином, автор надзвичайно тонко передає різноманітні зміни в природі, які зумовлені приходом осені.

Якщо епітет *осінній* використовувався в прямому значення, то сполука з означуваним словом входить до метафоричного образу, як-от: *Перед оком Чепіжного на воді тихенько кипів осінній дощ*.

Часом осінь змальовується через лексеми, що виступають непрямыми темпоральними сигналами. Наприклад: *Клумаки вже самі котили примар по жовтотуманній дорозі вниз, коли одна примара-привидиха, та, що бігла останньою, поковзнула на опалому листі, зойкнула і простелася на землі!* Індивідуально-авторський епітет *жовтотуманна* (дорога) та безпосередній атрибут осені – опадання листя – є описовими показниками цієї пори року.

Іноді весняна пора позначається назвою якогось із місяців: *Семеро плугів, запряжених у дядьків Петрів літак, стояли на березневому, давно не ораному полі*.

Художні означення, утворені від назв місяців, М. Вінграновський використовує для характеристики об'єктів, зокрема міст: *А як Султанчик заскімлив, коли мій надхмарний літак повертався назад додому – знову над океаном, над череп'яними дахами Європи до вересневого Києва!* Подібні означення, метонімічні за своєю природою, ніби відтворюють зовнішній вигляд Києва таким, яким він має бути на початку осені, саме у вересні.

Висновки й перспективи. Отже, вираження природного часу досить важливе для художнього дискурсу М. Вінграновського. образи пір року є найбільш частотними, передають ідею циклічності, протяжності часу. часові образи постають як об'єкт змалювання, тому показовими є метафоричні і метонімічні контексти з темпоральною семантикою.

Установлено, що темпоральна лексика найповніше виражає свій функціонально-стилістичний потенціал

у метафоричних конструкціях. У переносних значеннях відображається узагальнений погляд на предмет, в оказіональних – індивідуальний. Слово як компонент лексико-семантичної системи в метафоричному контексті втрачає свою знакову природу і трансформується в художній елемент. У метафорах з образами часу натрапляємо на ототожнення цієї категорії з людиною, представниками тваринного та рослинного світів, зі стихіями природи та предметами. Особливої виразності та динамічності зображенню метафорам із часоназвами надає осмислення автором абстрактного поняття темпоральності як чогось матеріального (як внутрішніх психічних рухів; як образів із духовної сфери). Відзначаємо й таку рису ідіостилу автора, як творення образів із семантикою міжчасся.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Время: модели и метафоры. *Логический анализ языка. Язык и время*. М.: Индрик, 1997. С. 51–61.
2. Астапенко І. Художній час і простір Емми Андіївської. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2016. Вип. 2 (36). С. 34–36.
3. Барчук В.М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: монографія. Івано-Франківськ: Сімик, 2011. 416 с.
4. Бачишина О.Б. Засоби вираження часу в українській мові (на матеріалі української химерної прози). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2014. С. 37–40.
5. Вінграновський М.С. Вибрані твори у трьох томах. Тернопіль: Богдан, 2004. Т. 3: Повісті й оповідання. 400 с.
6. Гоменюк О.О. Концептосфери флори і фауни в українській дитячій прозі С. Гуцала і М. Вінграновського. 2015. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Homeniuk_Olena/Kontseptosfery_flory_i_fauny_v_ukrainskii_dytiachii_prozi_Ye_Hutsala_i_M_Vinhranovskoho.pdf?PHPSESSID=8kcj3nhhcdenf4305sn94pfmt6
7. Задорожна О.М. Концепт «час» в українській поетичній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2008. 23 с.
8. Кайдаш А.М., Хомич В.І. Фауністичні образи в прозі Миколи Вінграновського: лінгвостилістичний аспект. 2020. URL: <http://lib.ndu.edu.ua:8080/dspace/handle/123456789/1737>
9. Лисенко Н.О. Метафора і символ у поетичному ідіостилі Тодоса Осьмачки: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Х., 2003. 187 с.
10. Павлюк Т.П. Концепт «час» у порівняльних конструкціях сучасного українського поетичного мовлення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 24. С. 233–236.
11. Переломова О. Лінгвістичні засоби творення художнього хронологу поетичного світу Олександра Олеся. *Збірник наукових праць на пошану професора Василя Грещука*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2019. С. 270–278.
12. Романик С. Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові. Варшава: Sowa Sp. Z o.o., 2012. 235 с.
13. Салига Т.Ю. Микола Вінграновський. Літературно-критичний нарис. К.: Рад. письменник, 1989. 167 с.
14. Стороженко Л.Г. Художні особливості повістярської спадщини М. Вінграновського. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. N 936. Сер.: «Філологія»*. 2011. Вип. 61. С. 147–153.
15. Швець Т. Лексичні засоби вираження часу і простору в художньому тексті на матеріалі роману Ж. Верна «Cinq semaines en ballon». *Теоретична і дидактична філологія*. 2015. Вип. 20. С. 458–466.

Skydan M. Figurative expression of the seasons in M. Vinhranovskyi's prose

Summary. The article examines the features of linguistic expression of the image of natural time in Mykola Vinhranovskyi's artistic language.

Analysis of the means of expressing temporality can be considered one of the pressing issues of modern linguistics, due to the tendency to anthropocentrism and cognitive approach.

It should be emphasized that the means of expression of temporal semantics are characterized by functioning in complexes, where the components complement and more deeply reveal the meaning of each other. Such a symbiotic embodiment determines the use of component, conceptual and cognitive analysis of the linguistic expression of time.

The author's prose works were deliberately chosen for our research as they are little studied from a linguistic point of view. For the first time, the representation of a multicomponent system of verbalizers of time, which is inherent in Vinhranovskyi's language creation as a prose writer, is comprehensively studied. As a result of the analysis certain features of lexical expression of natural time by means of an artistic word have been revealed.

It has been established that the expression of natural time is important for M. Vinhranovskyi's artistic discourse. Lingual images of the seasons are the most frequent, conveying the idea of cyclicality and length of time. Metaphorical and metonymic contexts with temporal semantics are characteristic of the author's idiosyncrasy for depicting temporal images.

That is why lexical constructions to denote time fully express their functional and stylistic potential in the individually author's detailed metaphors. The figurative meanings reflect a generalized view of the subject, the occasional ones reflect an individual one. In the metaphorical context, there is a loss of symbolic nature of the word as a component of the lexical and semantic system with subsequent transformation into an artistic element. In metaphors with images of time we find the identification of this category with a man, representatives of the animal and plant worlds, with the elements of nature and objects.

Individually author's metaphors with time names acquire special expressiveness and dynamism, which convey the author's comprehension of the abstract concept of temporality as internal mental movements, as images from the spiritual sphere, as something material. The creation of images with the semantics of the intertime has been noted as a significant feature of the author's idiosyncrasy.

Key words: Natural time, temporality, cyclic time, artistic discourse, metaphors with time names, transformed phraseology, idiostyle.